

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІСТИЧНИЙ РУХ: ПРОБЛЕМА ТЕРМІНІВ ТА ВИЗНАЧЕННЯ

Ю. І. Щур

Запорізький національний університет

shchur@znu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7480-4245>

Ключові слова: націоналізм, Організація українських націоналістів, український націоналістичний рух.

Дослідження присвячене проблемі термінів та визначень у вивченні феномену українського націоналізму та українського націоналістичного руху. Здійснено аналіз традиційних підходів до цієї проблеми, а також виокремлено сучасне бачення представників західної гуманітаристики. Окремо розглянуто пошук відповідей на означене питання діячами українського націоналістичного підпілля, членами ОУН, як безпосередніми практиками в реалізації українського націоналізму під час боротьби за створення самостійної української держави. Таким чином, обґрунтовано використання терміну «український націоналістичний рух» і запропоновано схему етапів його розвитку.

UKRAINIAN NATIONALIST MOVEMENT: THE ISSUE OF TERMS AND DEFINITIONS

Yu. Shchur

Zaporizhzhia National University

Key words: nationalism, Organisation of Ukrainian Nationalists, Ukrainian nationalist movement.

Even though the phenomenon of Ukrainian nationalism, its ideologies and practice, is a permanent interest for both Ukrainian and foreign scientists, nowadays there is still no established and unified system of definitions. To define the same phenomenon and events, many researchers frequently use common but not identical terms and definitions. Moreover, in the first Post-Soviet decade, Ukrainian scientists had to “reconsider” the understanding of nationalism deformed from history/political science by the Soviet ideologists. Essentially, the first scientists of the independence period had to start rehabilitation and recovering of the term “nationalism” itself.

The article aims to solve the problem regarding terms and definitions in the research of Ukrainian nationalism practice, as well as to distinguish its universal definition.

In the research, the analysis of traditional approaches regarding this issue was studied, as well as modern visions of the problem of western and domestic humanities was distinguished. Particularly, the search of answers on the highlighted question risen by the activists of Ukrainian nationalist underground movement and OUN members as direct participants of Ukrainian nationalism realisation during the struggle for the creation of independent Ukrainian state was analysed. In the result, the use of the term “Ukrainian nationalist movement” was substantiated and the pattern of its development stages was proposed. The simplified pattern if the Ukrainian nationalist movement development will be the following way: uncontrolled, organised, residual. Chronological frameworks of each stage are very indefinite as far as they are based on the regional nature of the nationalist movement at first.

Неочікувана та, очевидно, не планована Революція Гідності й модерна російсько-українська війна спричинилися до актуалізації проблеми українського націоналізму. Цей феномен, його історія та сучасність, знову опинилися в епіцентрі суспільно-політичного життя, увірвавшись (повернувшись) до публічного простору, й міцно засіли у свідомості громадян, які втомилася дрейфувати на кораблі під назвою «Україна», що за два десятиліття так і не визначився з курсом і напрямком руху. Подібне

пожвавлення також спостерігалось у демократично-ліберальній Європі, яка демонструвала «живучість» націоналізму, його ренесанс на початку ХХІ ст.

В Україні попит на дослідження, присвячені теорії та практиці українського націоналізму, зокрема у ХХ ст., стимулював появу значного масиву таких праць. За рахунок здійснення в рамках декомунізації «архівної революції» й розсекречення архівів радянських органів державної безпеки, дослідження з історії українсь-

кого націоналізму стали більш ґрунтовними, аніж у попередні, 1990-2000-ні, роки. Разом із тим, характерними рисами як вітчизняної, так і зарубіжної історіографії є відсутність узагальнення, або ж неопрацьованість проблеми термінології у вивченні вказаного феномену.

Період 1990-х рр. можемо схарактеризувати як більш емоційну першу хвилю досліджень, яка була покликана «вписати» історію ОУН та УПА в українські та загальноєвропейські державотворчі процеси ХХ ст. Про переосмислення такого поняття як націонал-комунізм (або ж український марксизм) в історії становлення та розвитку українського націоналізму тоді мова не йшла. Ці явища залишалися у площині ворогів незалежності, які загинули (знали репресій) від «собі подібних». Очевидно, що про уніфікацію термінів й понять на той час мова також не йшла. Не в останню чергу, на нашу думку це було пов'язано із відсутністю консолідації українського (перш за все, еміграційного) націоналістичного середовища. Працюючи роками в умовах політичної еміграції у Західному світі, кожна організація чи інша структура виробила, як загальні, так і окремі поняття й бачення на ту чи іншу проблему. Відповідно, перенісши свою діяльність на територію України у 1991 р. ці організації також привносили своє бачення історії розвитку українського націоналізму.

Також вдавалися взнаки культивовані за часів СРСР й оновлені через міжнаціональні конфлікти початку-середини 1990-х рр. пропагандистські кліше та стереотипи масової свідомості. Така ситуація своїм наслідком мала намагання всіяко відмежуватися від терміну «націоналізм», як політично не зовсім «коректного» й вразливого для спертої на ці кліше й стереотипи критики. Відповідно, на відміну від західних інтелектуальних кіл, які вільно дискутували на теми теорії нації та націоналізму, українські науковці були змушені «переосмислювати» проблеми націоналізму, а фактично – починати реабілітацію самого терміну¹.

Таким чином, на сьогоднішній день склалася ситуація, що у великому масиві спеціальних та загальних видань можна виокремити ряд термінів, які використовуються дослідниками для характеристики діяльності різних націоналістичних організацій та груп, що метою своєї діяльності вбачали створення незалежної української держави. Основна увага тут приділяється феномену націоналізму та діяльності націоналістичного підпілля та повстанської армії.

У радянський час негативне значення термінів «націоналізм», «націоналіст» було зафіксо-

вано в опозиціях типу націоналізм (буржуазний) contra патріотизм (радянський) тощо. Типологічно схожі явища називалися так чи інакше залежно від того, подобалися вони автору висловлювання чи ні².

В УРСР вже з поч. 1920-х рр. з'являється словосполучення «український буржуазний націоналізм», під яке підганялися усі ідеологічні течії і політичні угруповання, які вважалися «конкурентами» комуністів у сфері національного питання. З кінця 1920-х цей термін з політичного тавра вже перетворюється на універсальне знаряддя у боротьбі з будь-якими виявами національної свідомості, культури, ідеології чи політичними напрямками, які могли стати основою для антирадянського (визвольного) руху³.

Яскравим прикладом може слугувати визначення, подане редакцією «Радянської воєнної енциклопедії», де діяльність ОУН та УПА, поруч із самостійницькими організаціями інших народів СРСР була загнана в рамки «буржуазно-націоналістичних антирадянських формувань» і хронологічно обмежена лише 1941-1945 рр.⁴

У «Контррозвідальному словнику», підготовленому виключно для слухачів Вищої школи КДБ, було сформульовано визначення «націоналізм буржуазний». Цей термін розтлумачувався як політка й ідеологія буржуазії в області національних відносин, що протиставляє себе соціалістичному інтернаціоналу та загалом зводився до поняття «ідеологічної диверсії», оскільки у СРСР, нібито, не було умов для розвитку «буржуазного націоналізму». Відповідно, тут також наводилося й визначення терміну «націоналіст» – особа, яка поділяла буржуазно-націоналістичні погляди, або ж – людина, яка належала до політичної чи іншої організації націоналістів⁵.

Розпад Радянського Союзу та парад незалежностей на його уламках суттєво не позначався на сприйнятті й осмисленні проблеми українського націоналізму у колишній метрополії – в Росії. Загалом, з часу Російської імперії транзитом через СРСР до сучасної Росії, український націоналізм власне російськими авторами було перетворено на міф, якому надано нетипових для нього рис. За Тарасом Кузьо, цей міф прирівнює українських націоналістів до нацистських

² Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). СПб. : Алетей, 2000. С. 16.

³ Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму : Монографія. К. : Либідь, 1999. С. 305-306.

⁴ Комлов А. Буржуазно-националистические антисоветские формирования в 1941-1945 Советская военная энциклопедия. М. : Воениздат, 1976. Т.1. С. 622-623.

⁵ Контрразведывательный словарь. М. : Научно-издательский отдел Высшей школы КГБ, 1972. С. 172-174.

¹ Кулик В. Український націоналізм у незалежній Україні. К. : ВД «КМ Academia», 1999. С. 3.

колабораціоністів, а термін «фашист» застосовує щодо послідовників будь-яких політичних поглядів, які виступають проти панування Росії над Україною. В якості прикладу цей автор наводив ситуацію, коли у Радянському Союзі «буржуазними націоналістами» могли оголосити націонал-комуністів, як Івана Дзюбу, автора книги «Інтернаціоналізм чи русифікація», або ліберально-демократичних дисидентів з Української Гельсінської групи¹.

У сучасній Росії загальний термін «націоналізм» позбавлений більшості ідеологічних нашарувань, притаманних радянській епосі. Цей феномен вивчається, аналізується та інтерпретується, що засвідчує значна кількість оригінальних та перекладних видань й спеціалізованих часописів. Певні зауваження, ретрансльовані російськими авторами, досить слушні. Зокрема, про недоцільність застосування Західноєвропейського досвіду розвитку націоналізму в географічних межах колишньої Російської імперії (як й СРСР) та її сателітів задля уникнення обмеженості дослідницької думки². Разом із тим, саме українському націоналізму тут відводиться досить незavidне місце. Російський дослідник Олег Неменський, розглядаючи відмінності між міським та сільським націоналізмом, стверджує, що український варіант сільського націоналізму взагалі важко назвати таким визначенням через «принципову антиісторичність й етноцидний характер по відношенню до свого ж народу»³.

Продовжуючи власні дослідження, Олег Неменський, взагалі заперечив наявність такого явища, як український націоналізм. Його він підміняє новотвором «українство», інтерпретуючи це як ідеологію, що має форму націоналізму, але створену для інших задач й мети: «Українство знищило традиційну самоназву автохтонного населення Південно-Західної Русі, позбавило його базового елементу його багатовікової культурної традиції – православної ідентичності, а задачі відродження народності замінило задачами знищення основного пласту місцевої історії й культури». Загалом, підводячи ризик над власними рефлексіями, цей автор вбачає в

описуваному ним «українстві» лише формальні ознаки націоналізму⁴.

Сучасна західна гуманітаристика характеризується різними спрямуваннями поглядів на націоналізм. Історики намагаються представляти його як природний наслідок попередніх подій. Соціологи часто намагаються виявити причини зародження націоналізму, а філософи – пояснити його як інтелектуальну систему, що є частиною впорядкованого універсуму⁵. Розмаїття політичних явищ, які об'єднують під назвою «націоналізм», вказують на багатогранність цього терміну, який широко застосовують в політичному та науковому дискурсі. За допомогою цього поняття можна розглядати як визвольну боротьбу так і гноблення одного народу іншим. Націоналізм може бути поєднаним як з прагненням до політичної, суспільної, економічної та культурної емансипації, так і з відповідними формами гноблення⁶. Дослідники акцентують на різних типах й формах націоналізму, виокремлюючи східний і західний⁷, культурний і політичний⁸, «націоналізуючий» націоналізм нових незалежних держав, націоналізм «зовнішньої історичної батьківщини», націоналізм національних меншин, захисний націоналізм⁹ тощо. Слушну думку з цього приводу висловив Гью Сетон-Уотсон: «Важливо не забувати, що націоналізми бувають різні, що про націоналізм не варто розмірковувати взагалі – до «добра» він, чи навпаки»¹⁰.

В контексті проблеми діяльності у ХХ ст. організацій та груп, які своєю метою мали здобуття незалежності України, для західної гуманітаристики характерним є вживання універсальної дефініції «український націоналізм». Джон Армстронг, виходячи із політичної точки зору, розглядав націоналізм як рух, що прагне створити незалежну державу. У своєму капітальному дослідженні він простежив історію різних націоналістичних організацій та груп й схарактеризував соціальні елементи націоналістичного руху.

⁴ Неменский О. Евромайдан и никакого национализма. *Вопросы национализма*. 2014. №1 (17). С. 13.

⁵ Майноуг К. Анатомія націоналізму. *Націоналізм : Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера. Антологія*. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: Смолоскип, 2006. С. 140.

⁶ Альтер П. Націоналізм : проблема визначення. *Націоналізм : Антологія*... С. 85.

⁷ Кон Г. Західний та східний націоналізм. *Націоналізм : Антологія*... С. 479-482; Пламенац Д. Два типи націоналізму. *Націоналізм : Антологія*... С. 483-494.

⁸ Гатчінсон Д. Культурний і політичний націоналізм. *Націоналізм : Антологія*... С. 499-506.

⁹ Брубейкер Р. Мифы и заблуждения в изучении национализма. *Ab Imperio*. 2000. № 1. С. 211-213.

¹⁰ Урбан Дж., Сетон-Уотсон Х. Национализм и его аспекты. *Проблемы Восточной Европы*. 1982. №5-6. С. 208.

¹ Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / Пер. з англ. А. Павлишина. К.: Дух і Літера, 2018. С. 32.

² Про необхідність розмежувати власне український та європейський дискурси проблеми теорії та практики націоналізму говорить також Олександр Сич: Сич О. Соціально-консервативний націоналізм : теорія і політика. Монографія. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2019. С. 38.

³ Неменский О. Национализм городской и сельский. *Вопросы национализма*. 2010. №1. С. 49, 55.

Універсалізм дефініції, яку використовує Джон Армстронг, полягає, перш за все, у зарахуванні до «українського націоналізму» не лише інституцій, які декларували себе власне як націоналістичні, але й соціалістичної Української центральної ради, консервативного Гетьманату П. Скоропадського тощо¹.

Такої ж думки притримується сучасний дослідник Крістофер Гіллі, який оперує визначенням «різноманітні українські націоналістичні рухи» з прив'язкою саме до 1917-1921 рр. Рівно ж, революційні події в Україні цей автор характеризує як «створені націоналістичною інтелігенцією уряди й партії»². Подібні тлумачення подій Української революції, яка на думку декого з сучасників, якраз й була переможена через брак націоналізму³, логічним видаються у випадку якщо сприймати націоналізм у його самому широкому значенні, як теорію, яка стверджує, що етнолінгвістичні й політичні кордони мають збігатися. Таким чином, соціалісти (комуністи), які підтримують політичне відокремлення від імперії в межах національних кордонів, або ж проводять політику в межах національних кордонів, обов'язково є націоналістами. Відстоюючи цю ідею, Степан Величенко також акцентує увагу на тому, що під час революції український націоналізм був світським й соціалістичним⁴.

Джеймс Мейс також акцентував увагу на українському виключенні з правил, коли націоналізм і комунізм – погляди на світ, що суперечать один одному, поєдналися. Пояснював він це особливістю розвитку політичної ситуації в Україні, коли українська національна інтелігенція поєднала соціалізм та націоналізм, висловлюючи таким чином прагнення національної

сільської більшості, яка й складала основу українського державотворення доби революції⁵.

Представники Західної гуманітаристики загалом події Української революції відносять до другого етапу розвитку українського націоналізму. Також вони звертають увагу на його особливості, притаманні для того часу: ідеї українського націоналізму намагалися реалізувати або ліберальні народники, або соціалісти⁶.

Своєрідне бачення змісту «українського націоналізму» наводиться у «Енциклопедії націоналізму» за редакцією Олександра Мотилія. Розвиток націоналізму на території України в постреволюційний період аналізується тут лише в контексті державної політики Радянського Союзу щодо розвитку української культури⁷. Разом із тим, у цій же книзі, у статті про Провідника ОУН-р Степана Бандеру зазначається, що він був керівником руху Опору [resistance] проти СРСР після закінчення Другої світової війни⁸.

Наслідуючи західноєвропейську та американську традиції, вітчизняна дослідниця Марія Мандрик для історії ОУН міжвоєнного періоду також використовує термін «український націоналізм». Авторка характеризує його як радикальне продовження національно-визвольних змагань 1917-20 рр., що як визвольний і об'єднуючий чинник став у міжвоєнну добу «реакцією на політичне поневолення українських земель іноземними режимами та національно-духовний гніт, територіальну роздрібленість та національне відчуження східних і західних регіонів України»⁹.

У вітчизняній історіографії для визначення діяльності УВО, ОУН та УПА поширеними також є терміни «український національно-визвольний рух (боротьба)», «український національний рух», «національний рух Опору», «український визвольний рух» тощо. Частими є випадки, коли у одному і тому ж дослідженні по тексту усі ці визначення використовуються як синоніми. Зокрема, у книзі Юрія Киричука на перше місце винесено дефініцію «український національний

¹ Армстронг Дж. Украинский национализм. Факты и исследования / Пер. с англ. П.В. Бехтина. М. : ЗАО Центрполиграф, 2008. 368 с.

² Гилли К. Украинская отаманщина : национализм и идеология в пространстве насилия после 1917 года. Большая война России : Социальный порядок, публичная коммуникация и насилие на рубеже царской и советской эпох. Сборник статей ; ред. К. Бруиш, Н. Катцер. М. : Новое литературное обозрение, 2008. С. 159.

³ Зокрема, у 1923 р. Степан Рудницький наголошував, що військова поразка Української революції була викликана саме відсутністю націоналізму як такого, оскільки його «не годен заступити ні мілкий, старомодний ніби-націоналізм наших правіших партій, ні псевдосоціалістичний чи псевдокомуністичний універсалізм наших «лівих» // Рудницький С. До основ українського націоналізму. Відень ; Прага : Видавництво «Український скиталець», 1923. С. 158.

⁴ Величенко С. Імперіалізм і націоналізм по-червоному : українська марксистська критика російського комуністичного панування в Україні (1918-1925) / пер. з англ. С. Серяков. Львів : Видавництво УКУ, 2017. С. 26, 40.

⁵ Мейс Дж. Комунізм та дилеми національного визволення : Національний комунізм у радянській Україні, 1918-1933 / Пер. з англ. М. Яковлев. К. : КОМОРА, 2018. С. 29-30.

⁶ Wilson A. Modern Ukrainian Nationalism : Nationalist Political Parties in Ukraine, 1988-1992. London, 1993. P. 29; Farmer K. C. Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era : Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy. The Hague ; Boston ; London, 1980. P. 4-7.

⁷ Encyclopedia of Nationalism. Leaders, movements, and concepts / Editor-in-chief Alexander J. Motyl. San Diego ; San Francisco ; New York ; Boston ; London ; Sydney ; Tokyo : Academic Press, 2001. Vol. 2. P. 554-556.

⁸ Ibid. P. 40-41.

⁹ Мандрик М. Український націоналізм : становлення в міжвоєнну добу. К. : Видавництво ім. О. Теліги, 2006. С. 18.

рух 40-50-х рр. XX ст.», але по змісту зустрічається: «національний рух Опору» (по відношенню до 1945-1950-х рр.), «український націоналістичний рух» тощо¹.

Те ж саме характерне і для монографії Анатолія Русначенка. Зауважимо, що тут вже у назві наявна ще одна термінологічна нерівність: для означення подій на території українських земель використовується дефініція «національно-визвольний рух», а для аналогічних подій в Білорусі та країнах Прибалтики – «національний рух Опору»².

Дослідники історії структур розвідки й контррозвідки ОУН та УПА, а також їх протистояння з радянськими органами державної безпеки Дмитро Веденєєв та Геннадій Биструхін оперують як визначенням «націоналістичний рух», так і схожими до нього: рух українських націоналістів, рух ОУН та УПА тощо³.

Олександр Зайцев висвітлює поняття «інтегрального націоналізму» як теоретичної моделі для дослідження саме українського націоналістичного руху. Разом із тим, він відводить для ОУН місце радикального напрямку українського націоналістичного руху, поруч з іншими течіями в українському націоналізмі (демократичний націоналізм Українського національно-демократичного об'єднання, соціалістичний націоналізм Української соціалістичної радикальної партії, християнський націоналізм тощо)⁴. Для визначення діяльності ОУН він запропонував термін «організований інтегрально-націоналістичний рух». Також Олександр Зайцев зауважив, що «чинний націоналізм» Дмитра Донцова, з яким часто ототожнюють (або ж і виключно ідентифікують) «організований націоналізм» ОУН становлять два різновиди загальноєвропейського явища – інтегрального націоналізму. Відмінності між ними стосувалися не принципових питань, а більше пріоритетів: формування нової української людини vs ієрархічна дисциплінована організація⁵.

¹ Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років XX століття : ідеологія та практика. Львів : Добра справа, 2003. 463 с.

² Русначенко А. Народ збурений : Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. К. : УВ «Пульсари», 2002. 519 с.

³ Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920-1945. К. : Генеза, 2006. 408 с.

⁴ Зайцев О. «Інтегральний націоналізм» як теоретична модель для дослідження українського націоналістичного руху. *Український визвольний рух : науковий збірник*. Львів, 2011. Збірник 15. С. 20.

⁵ Зайцев О., Беген О., Стефанів В. Націоналізм і релігія : Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920-1930-ті рр.) / За заг. редакцією О.

Дослідниця Олеся Дзира вільно оперує саме терміном «український націоналістичний рух» і застосовує його для дослідження зародження та розвитку українських націоналістичних організацій в Канаді та визначення завдань, поставлених українськими організаціями націоналістичного спрямування й результати їх діяльності⁶.

Таким чином, на сьогоднішній день немає одностайної термінології відносно того чим була діяльність організацій і груп, які за ідеологічну основу обрали націоналізм⁷. Така ситуація може бути зумовлена певною термінологічною плутаниною, що закріпилася в історіографії. Про це ж писав Іван Лисяк-Рудницький, який зауважив, що «націоналізм» ототожнювався в українській політичній термінології з активною національною свідомістю та патріотизмом. «А коли у 1920-их роках виникла ідеологічна течія, що прийняла назву «націоналістичної» та оформилася в організований політичний рух, поняття націоналізму набрало партійного забарвлення, яке воно в основному зберігає й нині»⁸. У листі до Івана Кедрина 15 лютого 1960 р., Іван Лисяк-Рудницький чітко розрізняв поняття власне націоналістичного руху й відносно цього явища у міжвоєнний період він акцентує увагу саме на діяльності ОУН⁹.

Учасники боротьби за створення самостійної України у першій половині XX ст. не ототожнювали націоналізм виключно із власними політичними силами. Д. Ткачук (представник ОУН під керівництвом Андрія Мельника) у 1940 р. стверджував, що «український націоналізм проявляється у двох видах: як світогляд, чи інакше сказано ідеологія і як політичний рух»¹⁰. За два роки, вже в умовах німецько-радянської війни, у

Зайцева. Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2011. С. 176, 228.

⁶ Дзира О. Український націоналістичний рух в Канаді в 1918-1939 рр. і його організаційне оформлення. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія : Історичні науки. 2015. Вип. 23. С. 44.

⁷ Ними була запропонована дискусія з цього приводу під час конференції «Націоналізм як феномен української історії 1920-1950-х рр. : ідеологія, політика, збройні формування» (Рожнятів, 2012 р.), однак, на жаль, розвитку вона не отримала. Див. : Щур Ю. Український націоналістичний рух 1920-1955 рр. : проблема визначення. *Український націоналізм : історія та ідеї*. Науковий збірник. Дрогобич, 2014. Вип. 2. С. 86-94.

⁸ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе [в 2 т.] / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. К. : Основи, 1994. Т.2. С. 247.

⁹ Сава М.Р. Фашисти чи партнери? Два погляди на український націоналізм у світлі листування між Іваном Лисяком-Рудницьким і Іваном Кедрином. *Україна Модерна*. 2013. №21 : Фашизм і правий радикалізм на сході Європи. С. 325.

¹⁰ Ткачук Д. Український націоналізм. Прага : Пробоєм, 1940. С. 5.

ще одному виданні цієї ж організації дещо пафосно зазначалося, що «через жертви й кров повстав великий, могутній, всеобіймаючий Український Націоналістичний Рух». ОУН в даному випадку виступала «висновком і чинником організованого націоналістичного руху»¹.

Досліджуючи процеси об'єднання різних націоналістичних організацій в єдину ОУН у другій половині 1920-х рр., представник «мельниківців» Зиновій Книш вільно оперує визначенням «український націоналістичний рух». Однак, на означення діяльності ОУН після установчого (об'єднавчого) Конгресу українських націоналістів 1929 р. він вже використовував дефініцію «український організований націоналізм»². Загалом, для представників ОУН, особливо «старшого» покоління, є характерним використання саме такої характеристики, з підкресленням оформленості націоналізму як руху, на відміну від його стихійних проявів.

В «Устрої Організації Українських Націоналістів», одному з найперших, і очевидно найголовніших, її документів у першому пункті розділу А «Політичні засади» було подано розуміння сутності українського націоналізму, яким його бачили організатори ОУН: «Український націоналізм є духовий і політичний рух, зроджений з внутрішньої природи Української Нації в час її зусильної боротьби за підстави й цілі творчого буття»³.

Після закінчення Другої світової війни, представники ОУН стабільно «дрейфували» в бік демократичного націоналізму. Логічне пояснення цьому віднаходилося у досвіді діяльності на території всієї України, безпосередньому знайомстві з жителями Наддніпрянщини тощо. У 1948 р. на ідеологічній конференції ОУН на еміграції було запропоновано визначення «революційно-політичний рух», або ж «український націоналізм оформлює себе, як передовий рух із універсальною платформою, в якій суто українське є центральною частиною»⁴.

1941 р. невідомий автор із ОУН-р пропонував розглядати націоналізм «у трьох площинах його вияву: 1. Націоналізм, як світогляд. 2. Націоналізм, як етика. 3. Націоналізм, як по-

літичний рух». Він же ототожнив націоналістичний рух в Україні із українським націоналізмом⁵. Більшій конкретизації термінологія набуває у роботі Юрія Пундика (1966 р.): «Український Націоналізм треба розглядати в двох аспектах: 1) як процес самоусвідомлення національної окремішності від інших етнографічних груп націй і 2) як ідеологічний і політично-програмовий рух з чітко виробленою програмою мобілізації національних сил до боротьби за визволення, закріплення і розбудови української держави та впорядкування людських взаємовідносин в цій майбутній державі українського народу». Він же оперує терміном «український націоналістичний рух» із прив'язкою до діяльності ОУН⁶.

Один з провідних ідеологів збройної боротьби ОУН та УПА Петро Федун («Полтава») у 1946 р. писав з цього приводу так: «наш націоналістичний рух, репрезентований ОУН під керівництвом Степана Бандери, ми називаємо революційним рухом, нашу національно-визвольну підпільну і повстанську боротьбу – революційною боротьбою, себе, учасників цієї боротьби – революціонерами». Відповідно, він оперував терміном «український націоналістичний рух» безпосередньо з прив'язкою до діяльності саме ОУН-р⁷.

Голова Проводу ОУН-р, один із ідеологів українського націоналізму, Степан Ленкавський наголошував на тому, що український націоналізм має дві площини вияву: а) націоналізм як ідеологія та б) націоналізм як рух. Згідно з ним, націоналістичний рух – «вияв дії українського націоналізму назовні, що впливає з внутрішніх потреб української нації». Коротка формула виглядає наступним чином: «націоналістичний рух – це націоналізм у дії». Степан Ленкавський поділяв націоналістичний рух на два види: «а) стихійний націоналізм – коли дія виникає то тут, то там незалежно від усяких організованих чинників; б) організований націоналізм – коли дія організована й спрямована в одне русло. Тоді творяться окремі націоналістичні організації, або партії»⁸.

Сучасний дослідник Олександр Сич, із врахуванням досвіду дослідників націоналізму та учасників українського націоналістичного руху ХХ ст. також розрізняє два його різновиди: стихійний та організований. Перший є виявом ім-

¹ Український Націоналістичний Рух. Прага : Українське видавництво «Пробоем», 1942. С. 6.

² Книш З. При джерелах українського організованого націоналізму. Торонто : Срібна сурма, 1970. 187 с.

³ Устрій Організації Українських Націоналістів (2-3.02.1929 р.). Конгрес Українських Націоналістів 1929 р. : Документи і матеріали / Упоряд. В. Муравський. Львів : НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника ; Центр досліджень визвольного руху, 2006. С. 285.

⁴ Тези ідеологічної конференції Організації українських націоналістів (червень-липень 1948). Б.м. : Накладом ОУН, 1948. С. 26.

⁵ Український націоналізм. Б.м. : б.в., 1941. С. 3-4.

⁶ Пундик Ю. Український націоналізм. Париж : Націоналістичне видавництво в Європі, 1966. С. 12, 33.

⁷ Федун П. Елементи революційності українського націоналізму. Український націоналізм : Антологія / Упоряд. В. Рог. К. : УВС ім. Ю. Липи, 2009. Т. 1. С. 219.

⁸ Ленкавський С. Український націоналізм. Твори / За ред. О. Сича. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2002. Т. 1. С. 49.

пульсу національної спільноти чи окремих її членів до самозбереження і захисту перед небезпекою. У його проявах переважає рефлекс, а не організована й усвідомлена дія. Організований націоналізм від стихійного відрізняється тим, що в його основі лежать не тільки елементарні начала організованості, але й політичне осмислення доцільності та методів захисту інтересів своєї нації¹.

В цілому, розуміння націоналістичного руху – націоналізму як руху, зустрічаємо також у представників західної гуманітаристики. Кеннет Майноуг визначив націоналізм як політичний рух, що прагне досягти й оборонити мету, яку можна назвати національним єднанням². Ентоні Сміт під націоналізмом розуміє ідеологічний рух за досягнення і збереження незалежності, єдності та ідентичності від імені населення, деякі представники якого вважають, що воно має становити реальну, або потенційну націю³. Він же навів головні ідеали націоналістичних рухів:

1. Світ поділений на нації, кожна з яких має власний характер і долю.

2. Нація є джерелом будь-якої політичної влади, і лояльність до нації перевищує всі інші лояльності.

3. Щоб бути вільними, люди мають ідентифікуватися з певною нацією.

4. Щоб бути самобутньою, кожна нація має бути автономною.

5. Задля миру і справедливості на землі нації мають бути вільними і захищеними⁴.

Гью Сетон-Уотсон під «націоналізмом» розумів доктрину про особливі права даної нації, або ж – рух, що має на меті цю доктрину реалізувати⁵. Лаконічно висловився Олександр Мотил: «націоналізм як рух є групою організацій або окремих осіб, що мають на меті домогтися незалежної державності для нації»⁶.

Подібних ідей притримується також українська гуманітаристика. Зокрема, Ярослав Грицак

дав наступне визначення націоналізму: «у широкому розумінні слова: рух (і, відповідно, ідеологія), який проголошує націю однією з найвищих цінностей, вважає, що нація повинна бути вільною і становити окреме політичне тіло»⁷. Георгій Касьянов вважає, що український націоналізм варто розглядати і розуміти як цілісний історичний феномен, одночасно як явище соціально-психологічне, і вже на цій основі як світогляд, як специфічну ідеологію і політичний рух⁸.

Власну понятійну інтерпретацію терміну «український націоналістичний рух» в контексті історико-правового дослідження його протистояння антидемократичним режимам здійснив Ігор Мамонтов. У дисертаційному дослідженні він окреслив проблему наступним чином: «український націоналістичний рух – це суспільно-політична течія, що охоплює організовану боротьбу прихильників української націоналістичної концепції за створення та незалежний розвиток Української Держави у рамках власної етнічної території, відповідно загальноновизнаному праву націй на самовизначення». Представниками українського націоналістичного руху у 1920-1950-х рр. Ігор Мамонтов називає Українську військову організацію, Організацію українських націоналістів, Українську повстанську армію, Українську головну визвольну раду та Антибільшовицький блок народів⁹. Опертя автора лише на організованій формі націоналістичного руху, однак залишає поза увагою такого визначення «стихійний» та «залишковий» рухи, значення яких в загальному контексті досліджуваної проблеми важко недооцінити. Разом із тим, ми досить скептично налаштовані щодо віднесення до націоналістичного руху у його «чистому» вигляді УПА, УГВР та АБН. Хоч на створення цих структур і мали безпосередній вплив керівники ОУН, однак самі ж вважали їх «надпартійними».

Більш точними, на нашу думку, є визначення, наведені у вказаній дисертації, які характеризують «український націоналістичний рух» як складний суспільно-політичний феномен, що формувався в рамках концепції українського

¹ Сич О. Історичний розвиток українського організованого націоналізму. *Основи націоналізму*. Івано-Франківськ : Інститут політичної освіти ВО «Свобода», 2008. Курс 1. С. 41-42.

² Майноуг К. Анатомія націоналізму... С. 119.

³ Сміт Е. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. К. : Темпора, 2010. С. 35.

⁴ Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала. К. : Ніка-Центр, 2013. С. 207-208.

⁵ Урбан Дж., Сетон-Уотсон Х. Национализм и его аспекты... С. 173.

⁶ Motyl A. Ukraine, Europe, and Bandera. *Cicero Foundation Great Debate Paper* №10/05. March 2010 URL: https://www.cicerofoundation.org/wp-content/uploads/Alexander_J_Motyl_UKRAINE_EUROPE_AND_BANDERA.pdf. (дата звернення: 28.05.2020).

⁷ Грицак Я. Націоналізм. *Довідник з історії України в 3 т.* / Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. Івана Франка. К. : Генеза, 1993. URL: www.history.franko.lviv.ua/IIn.htm (дата звернення: 28.05.2020).

⁸ Касьянов Г. Український націоналізм : проблема наукового переосмислення. *Український історичний журнал*. 1998. № 2. С. 48.

⁹ Мамонтов І. Український націоналістичний рух у протистоянні антидемократичним режимам у 1920-х – 1950-х рр.: історико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2016. С. 24-25.

націоналізму, ідеологічної доктрини українського руху опору. Український націоналістичний рух, таким чином, був практичним виявом українського націоналізму, засобом та формою реалізації націоналістичної концепції¹.

Таким чином, «український націоналістичний рух» можемо лаконічно визначити як діяльність політичних партій та організацій, які у боротьбі за досягнення своїх програмних цілей опиралися на ідеологію українського націоналізму.

В історіографії тут на перший план виходять Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія. Разом із тим, віднесення УПА до «повноцінного» націоналістичного руху, на нашу думку, є не зовсім вірним. Ця проблема схожа на ситуацію із поєднанням на папері скорочень ОУН та УПА через дефіс. Ярослав Дашкевич зауважив, що це є антиісторичною деформацією, яка призвела до «великого збіднення історії нашої національно-визвольної боротьби». Справа не лише в тому, що подвійної аббревіатури «ОУН-УПА» в роки збройної боротьби не існувало. Дослідник справедливо підкреслив, що «необґрунтоване поєднання аббревіатур довело до того, що, згідно з критеріями всесвітньої історії, Українську Повстанську Армію перетворили у приватну, партійну армію, якою вона ніколи не була і не могла бути. УПА була загальнонародною армією, що охоплювала прихильників усіх тих політичних структур, які боролися за незалежну Україну»².

Останнє зауваження Ярослава Дашкевича справедливо акцентує увагу на тому, що в УПА перебували представники різних політичних течій. Звичайно, більшість або значна частина бійців (і перш за все командирів) були членами ОУН, але ж далеко не всі. Те ж саме стосується і Української головної визвольної ради – підпільного парламенту, якому була підпорядкована повстанська армія. З огляду на це, певно, методологічно правильним буде вживання словосполучення, яке зустрічаємо у Георгія Касьянова: «націоналістичний рух та Українська повстанська армія»³.

Цілком слушною є думка дослідниці Яни Примаченко, що об'єднання аббревіатур ОУН і УПА шляхом написання через дефіс є правомірним у випадках, коли мова йде про проблему

ОУН-УПА як комплексне явище. Вона ж справедливо зауважила, що для оцінки діяльності українського націоналістичного руху є важливим розуміння відмінності функцій і сфер відповідальності цих двох структур⁴.

Також, на нашу думку, український націоналістичний рух не можна ототожнювати виключно із ОУН, як це робила значна частина авторів воєнної та післявоєнної доби, здебільшого із оунівського середовища. Перш за все через те, що окрім ОУН на території України, в тому числі Наддніпрянської, діяли інші організації та групи, які декларували себе націоналістичними. Коротко це можна викласти в тезі «кожен оунівець був націоналістом, але не кожен націоналіст був оунівцем». Це твердження абсолютно підпадає під розуміння зазначених вище двох типів націоналістичного руху: стихійного та організованого. До першого можемо віднести, якщо залишити добу революції за рамками, діяльність повстанських загонів міжвоєнної доби (зокрема, в 1930-ті рр.) й періоду німецької окупації та окремі організації та групи, які не встигли перейти до організованої стадії своєї діяльності через викриття радянськими або німецькими спецслужбами.

В силу різних обставин, саме ОУН (як «бандерівська», так і «мельниківська») стала основним репрезентантом українського націоналістичного руху – політичною практикою українського націоналізму. Завдяки розвитку в умовах міжвоєнної Польщі та західної еміграції, у 1941 р. ОУН змогла залучити (об'єднати) більшість протестного елемента, який прагнув діяльності в українському націоналістичному русі, часто не будучи націоналістами «оунівського» зразка. Особливо це проявилось на Наддніпрянській Україні й Запорізька область не стала винятком.

Відповідно до дещо спрощеної класифікації націоналізму, запропонованої Еммою Томпсон, український націоналістичний рух можемо віднести до політичної практики так званого захисного націоналізму, основою якого є захист національної ідентичності⁵. Знову ж таки, український націоналістичний рух реалізовував проєкт визволення, а не експансії, залишаючись в українських етнографічних межах, а тому може бути віднесений до «руху, який веде боротьбу за незалежність від іноземного панування» за типологією націоналістичних рухів, яку запропонував Гью Сетон-Уотсон⁶.

¹ Там само. – С. 20.

² Дашкевич Я. Роман Шухевич та його місце в історії України ХХ ст. Дослідницькі проблеми. *Про генерала Тараса Чупринку (Романа Шухевича)* / Я. Дашкевич, В. Кук та ін. Львів : Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2006. С. 10-11.

³ Касьянов Г. *Danse macabre : голод 1932-1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х)*. К. : Наш час, 2010. С. 240.

⁴ Примаченко Я. Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА. К. : Інститут історії України НАН України, 2010. С. 8.

⁵ Томпсон Е. Трубадури імперії : Російська література і колоніалізм / Пер. з англ. М. Корчинська. К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2008. С. 19.

⁶ Мамонтов І. Український націоналістичний рух... С. 22.

Таким чином, можемо зробити ряд висновків і зауважень. Для визначення діяльності самостійницьких організацій постреволюційного часу найбільш вдалим, на наш погляд, видається саме термін «український націоналістичний рух». Слід одразу брати до уваги, що на початку другої половини ХХ ст., особливо в умовах західної еміграції, цей рух зазнав впливу демократизації й лібералізації.

У першій половині ХХ ст. націоналістичний рух на території України мав два види: стихійний та організований. Перший був характерним явищем для міжвоєнної доби на Наддніпрянській Україні і полягав у діяльності різного роду повстанських загонів, антирадянських груп та об'єднань. Організованих рис тут цей рух набуває із приходом у 1941 р. похідних груп ОУН, в рамках якої згуртувалася значна частина протестно налаштованих по відношенню до радянської та нацистської влади громадян.

Дещо випадає із цієї схеми Українська революція 1917-1921 рр. За періодизацією українського націоналізму, запропонованого рядом західних вчених, цей час відноситься до його другого етапу розвитку. Виходячи із широкого (узагальненого) розуміння поняття «український націоналізм», такий підхід має рацію. Однак, ні «стихійним», ні «організованим», його назвати не можна. «Стихійний» не зміг би оформитися в державну форму, а для «організованого» забракло в цей час потужної всеохоплюючої політичної сили, яка б поняття нації та її потреб визнавала б пріоритетними над соціальними тощо. В нашому випадку, доцільним видається погодитися із застосуванням терміну «український націоналізм» для періоду Української революції, але перш за все, як явища, що в наступні роки дасть поштовх до зародження, через стихійний націоналістичний рух, організованого. На території Наддніпрянської України ці процеси політичної еволюції відбувалися також за рахунок націонал(істичних)-комуністів.

Крім того, аналізуючи історію українського націоналістичного руху на Наддніпрянщині у ХХ ст., приходимо до розуміння відмінностей його розвитку у 1940-х та 1950-х рр. Під час німецько-радянської війни та у перші повоєнні роки націоналістичне підпілля дійсно мало організовані й структуровані форми, чого не спостерігалось у 1950-х рр. Загальну атмосферу націоналістичного руху формували вцілілі, або новостворені осередки підпілля, до яких додавалися колишні учасники й керівники осередків ОУН, які діяли у 1940-х й були звільненні з ув'язнення, як правило вже у 1950-х рр. Вони й формували уявлення про «залишковий» націоналізм й були його чільними представниками.

Вживаючи досить умовний термін «залишковий» націоналізм по відношенню до учасників націоналістичного руху, яким випала доля боротися з системою в умовах відсутності організованого підпілля, ми свідомо запозичуємо його у співробітників радянських органів державної безпеки. Останні чітко розрізняли організоване підпілля та діяльність (життєву позицію) окремих націоналістів після повернення з ув'язнення. В радянській системі місця ув'язнення називалися «виправно-трудовими таборами». З самої назви зрозумілим є очікування, що після відбуття присуду члени ОУН та бійці УПА «перевиховуються» й позбудуться націоналістичних поглядів. Відповідно, якщо такого не відбувалося, антирадянські погляди визнавалися «залишковими».

Таким чином, спрощена схема розвитку українського націоналістичного руху виглядатиме наступним чином: стихійний-організований-залишковий. Хронологічні рамки зазначених етапів досить розмиті, оскільки опираються перш за все, на регіональну специфіку націоналістичного руху в кожному конкретному випадку.

Загалом же, доцільним на наш погляд є включення українського націоналістичного руху в логічну лінію історії України, зокрема загального поняття «національно-визвольної боротьби», що від Української революції, через події ХХ ст. (повстання, війни, спротив) призвела в кінцевому результаті до проголошення незалежності у 1991 р. Цілком погоджуємося з Дмитром Веденєєвим та Геннадієм Биструхіним, що без неупередженого розгляду феномену українського націоналістичного руху, форм його боротьби за стратегічні цілі неможливо цілком з'ясувати особливості політичної, державно-правової та військово-політичної історії України ХХ ст., зрозуміти певні суспільно-політичні та ідеологічні явища сьогодення¹.

¹ Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945-1980-ті роки : Монографія. К. : К.І.С., 2007. С. 10-11.

References

- Alter P. Nacionalizm : problema viznachennya. Nacionalizm : Teoriyi nacyi ta nacionalizmu vid Jogana Fihte do Ernesta Gelnera. Antologiya. 2-ge vid. / Uporyad. O. Prochenko, V. Lisovij. K. : Smoloskip, 2006. S. 85-88.
- Armstrong Dzh. Ukrainskij nacionalizm. Fakty i issledovaniya / Per. s ang. P. Behtina. M. : ZAO Centrpoligraf, 2008. 368 s.
- Brubejker R. Mify i zabluzhdeniya v izuchenii nacionalizma. Ab imperio. 2000. №1. S. 151-165.
- Velichenko S. Imperializm i nacionalizm po-chervonomu : ukrayinska marksistska kritika rosijskogo komunistichnogo panuvannya v Ukrayini (1918-1925) / per. z angl. S. Syeryakov. Lviv : Vidavnictvo UKU, 2017. 376 s.
- Vyedyenyeyev D., Bistruhin G. Mech i trizub. Rozvidka i kontrrozvidka ruhu ukrayinskih nacionalistiv ta UPA. 1920-1945. K. : Geneza, 2006. 408 s.
- Vyedyenyeyev D., Bistruhin G. Dvobij bez kompromisiv. Protiborstvo specpidrozdiliv OUN ta radyanskih sil specoperacij. 1945-1980-ti roki. K. : K.I.S., 2007. 568 s.
- Gatchinson D. Kulturnij i politichnij nacionalizm Nacionalizm : Teoriyi nacyi ta nacionalizmu vid Jogana Fihte do Ernesta Gelnera. Antologiya. 2-ge vid. / Uporyad. O. Prochenko, V. Lisovij. K. : Smoloskip, 2006. S. 499-506.
- Gilli K. Ukrainskaya atamanshina : nacionalizm i ideologiya v prostranstve nasiliya posle 1917 goda. Bolshaya vojna Rossii : Socialnyj poryadok, publichnaya kommunikaciya i nasilie na rubezhe carskoj i soverskoj epoh. Sbornik statej / red. K. Bruish, N. Katcer. M. : Novoe literaturnoe obozrenie, 2008. S. 159-178.
- Gricak Ya. Nacionalizm. Dovidnik z istoriyi Ukrayini v 3 t. / Institut istorichnih doslidzhen Lvivskogo derzhavnogo universitetu im. Ivana Franka. K. : Geneza, 1993. URL: www.history.franko.lviv.ua/IIn.htm (data zvernennya: 28.05.2020).
- Dashkevich Ya. Roman Shuhevich ta jogo misce v istoriyi Ukrayini HH st. Doslidnicki problemi. Pro generala Tarasa Chuprinku (Romana Shuhevicha) / Ya. Dashkevich, V. Kuk ta in. Lviv : Lvivske viddilennya Institutu ukrayinskoyi arheografii ta dzhereloznavstva im. M.S. Grushevskogo NAN Ukrayini, 2006. S. 3-12.
- Dzira O. Ukrayinskij nacionalistichnij ruh v Kanadi v 1918-1939 rr. i jogo organizacijne oformlennya. Naukovi zapiski Nacionalnogo universitetu «Ostrozka akademiya». Seriya : Istorichni nauki. 2015. Vip. 23. S. 44-49.
- Zajcev O. «Integralnij nacionalizm» yak teoretichna model dlya doslidzhennya ukrayinskogo nacionalistichnogo ruhu. Ukrayinskij vizvolnij ruh : naukovij zbirnik. Lviv, 2011. Zbirnik 15. S. 5-25.
- Zajcev O., Bagen O., Stefaniv V. Nacionalizm i religiya : Greko-Katolicka Cerkva ta ukrayinskij nacionalistichnij ruh u Galichini (1920-1930-ti rr.) / Za zag. redakciyeyu O. Zajceva. Lviv : Vidavnictvo Ukrayinskogo Katolickogo Universitetu, 2011. 384 s.
- Kasyanov G. Ukrayinskij nacionalizm : problema naukovogo pereosmislennya. Ukrayinskij istorichnij zhurnal. 1998. №2. S. 39-54.
- Kasyanov G. Teoriyi nacyi ta nacionalizmu : Monografiya. K. : Libid, 1999. 352 s.
- Kasyanov G. Danse macabre : golod 1932-1933 rokiv u politici, masovij svidomosti ta istoriografii (1980-ti – pochatok 2000-h). K. : Nash chas, 2010. 271 s.
- Kirichuk Yu. Ukrayinskij nacionalnij ruh 40-50-h rokiv HH stolittya : ideologiya ta praktika. Lviv : Dobra sprava, 2003. 463 s.
- Knish Z. Pri dzherelah ukrayinskogo organizovanogo nacionalizmu. Toronto : Sribna surma, 1970. 187 s.
- Komlov A. Burzhua-zno-nacionalisticheskie antisovetskie formirovaniya v 1941-1945. Sovetskaya voennaya enciklopediya. M. : Voenizdat, 1976. T. 1. S. 622-623.
- Kon G. Zahidnij ta shidnij nacionalizm. Nacionalizm : Teoriyi nacyi ta nacionalizmu vid Jogana Fihte do Ernesta Gelnera. Antologiya. 2-ge vid. / Uporyad. O. Prochenko, V. Lisovij. K. : Smoloskip, 2006. S. 483-494.
- Kontrazvedyvatelnyj slovar. M. : Nauchno-izdatelskij otdel Vysshej shkoly KGB, 1972. 371 s.
- Kuzo T. Vijn Putina proti Ukrayini. Revolyuciya, nacionalizm i kriminalitet / Per. z angl. A. Pavlishina. K. : Duh i Litera, 2018. 560 s.
- Kulik V. Ukrayinskij nacionalizm u nezalezhnij Ukrayini. K. : VD «KM Academia», 1999. 63 s.
- Lenkavskij S. Ukrayinskij nacionalizm. Tvori / Za red. O. Cicha. Ivano-Frankivsk : Lileya-NV, 2002. T. 1. 600 s.
- Lisyak-Rudnickij I. Istorichni ese / Per. z angl. U. Gavrishkiv, Ya. Gricaka. K. : Osnovi, 1994. T. 2. 594 s.
- Majnoug K. Anatomiya nacionalizmu. Nacionalizm : Teoriyi nacyi ta nacionalizmu vid Jogana Fihte do Ernesta Gelnera. Antologiya. 2-ge vid. / Uporyad. O. Prochenko, V. Lisovij. K. : Smoloskip, 2006. S. 119-155.
- Mamontov I. Ukrayinskij nacionalistichnij ruh u protistoyanni antydemokratichnim rezhimam u 1920-h – 1950-h rr. : istoriko-pravove doslidzhennya : dis. ... kand. jurid. nauk : 12.00.01 / Nacionalnij universitet «Lvivska politehnika». Lviv, 2016. 230 s.
- Mandrik M. Ukrayinskij nacionalizm : stanovlennya v mizhvoyennu dobu. K. : Vidavnictvo im. O. Teligi, 2001. 392 s.

- Mejs Dzh. Komunizm ta dilemi nacionalnogo vizvolennya : Nacionalnij komunizm u radyanskij Ukraini, 1918-1933 / Per. z angl. M. Yakovlyev. K. : KOMORA, 2018. 496 s.
- Miller A. «Ukrainskij vopros» v politike vlastej i russkom obshestvennom mnenii (vtoraya polovina HIH v.). Spb. : Aleteja, 2000. 260 s.
- Nemenskij O. Nacionalizm gorodskoj i selskij. Voprosy nacionalizma. 2010. №1. S. 49-56.
- Nemenskij O. Evromajdan i nakakogo nacionalizma. Voprosy nacionalizma. 2014. №1 (17). S. 13-20.
- Plamenac D. Dva tipi nacionalizmu. Nacionalizm : Teoriya nacijs ta nacionalizmu vid Jogana Fihte do Ernesta Gelnera. Antologiya. 2-ge vid. / Uporyad. O. Prochenko, V. Lisovij. K. : Smoloskip, 2006. S. 483-492.
- Primachenko Ya. Pivnichnoamerikanska istoriografiya diyalnosti OUN i UPA. K. : Institut istoriji Ukraini NAN Ukraini, 2010. 182 s.
- Pundik Yu. Ukrayinskij nacionalizm. Parizh : Nacionalistichne vidavnistvo v Yevropi, 1966. 96 s.
- Rudnickij S. Do osnov ukrajinskogo nacionalizmu. Viden ; Praga : Vidavnistvo «Ukrayinskij skitalec», 1923. 163 s.
- Rusnachenko A. Narod zburenij : Nacionalno-vizvolnij ruh v Ukraini j nacionalni ruhi oporu v Bilorusiji, Litvi, Latviji, Estoniji u 1940-50-h rokah. K. : UV «Pulsari», 2002. 519 s.
- Sava M.R. Fashisti chi partneri? Dva poglyadi na ukrajinskij nacionalizm u svitli listuvannja mizh Ivanom Lisyakom-Rudnickim i Ivanom Kedrinim. Ukrainina Moderna. 2013. №21 : Fashizm i pravij radikalizm na shodi Evropi. S. 318-332.
- Sich O. Istorichnij rozvitok ukrajinskogo organizovanogo nacionalizmu. Osnovi nacionalizmu. Ivano-Frankivsk : Institut politichnoyi osviti VO «Svoboda», 2008. Kurs 1. S. 41-55.
- Sich O. Socialno-konservativnij nacionalizm : teoriya i politika. Monografiya. Ivano-Frankivsk : Lileya-NV, 2019. 544 s.
- Smit E. Kulturni osnovi nacij. Iyerarhiya, zapovit i respublika / per. P. Tarashuk. K. : Tempora, 2010. 311 s.
- Smit E. Naciji ta nacionalizm u globalnu epohu / Per. z angl. M. Klimchuka i T. Cimbala. K. : Nika-Centr, 2013. 320 s.
- Tezi ideologichnoyi konferenciji Organizaciji ukrajinskih nacionalistiv (cherven-lipen 1948). B.m. : Nakladom OUN, 1948. 32 s.
- Tkachuk D. Ukrayinskij nacionalizm. Praga : Proboyem, 1940. 16 s.
- Tompson E. Trubaduri imperiji : Rosijska literatura i kolonializm / Per. z angl. M. Korchinska. K. : Vidavnistvo Solomiji Pavlichko «Osnovi», 2008. 368 s.
- Ukrayinskij nacionalizm. B.m. : b.v., 1941. 23 s.
- Ukrayinskij Nacionalistichnij Ruh. Praga : Ukrayinske vidavnistvo «Proboyem», 1942. 31 s.
- Urban Dzh., Seton-Uotson H. Nacionalizm i ego aspekty. Problemy Vostochnoj Evropy. 1982. №5-6. S. 172-216.
- Ustrij Organizaciji Ukrajinskih Nacionalistiv (2-3.02.1929 r.). Kongres Ukrajinskih Nacionalistiv 1929 r. : Dokumenti i materiali / Uporyad. V. Muravskij. Lviv : NAN Ukraini. LNB im. V. Stefanika ; Centr doslidzhen vizvolnogo ruhu, 2006. S. 285-294.
- Fedun P. Elementi revolyucijnosti ukrajinskogo nacionalizmu. Ukrayinskij nacionalizm : Antologiya / Upor. V. Rog. K. : UVS im. Yu. Lipi, 2009. T. 1. S. 215-258.
- Shur Yu. Ukrayinskij nacionalistichnij ruh 1920-1950-h rr. : problema viznachennja. Ukrayinskij nacionalizm : istoriya ta ideji. Naukovij zbirnik. Drogoibich, 2014. Vip. 2. S. 86-94.
- Encyclopedia of nationalism. Leaders, movements, and concepts / Editor-in-chief Alexander J. Motyl. San Diego ; San Francisco ; New York ; Boston ; London ; Sydney ; Tokyo : Academic Press, 2001. 605 p. Vol. 2.
- Farmer K. C. Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era : Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy. The Hague ; Boston ; London, 1980. 241 p.
- Motyl A. Ukraine, Europe, and Bandera. Cicero Foundation Great Debate Paper №10/05. March 2010 URL: https://www.cicerofoundation.org/wp-content/uploads/Alexander_J_Motyl_UKRAINE_EUROPE_AND_BANDERA.pdf. (data zvernennja: 28.05.2020).
- Wilson A. Modern Ukrainian Nationalism : Nationalist Political Parties in Ukraine, 1988-1992. London, 1993. 434 p.

Received 15 June 2020

Accepted 05 July 2020